

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 1-2 (165) | str. 1–279

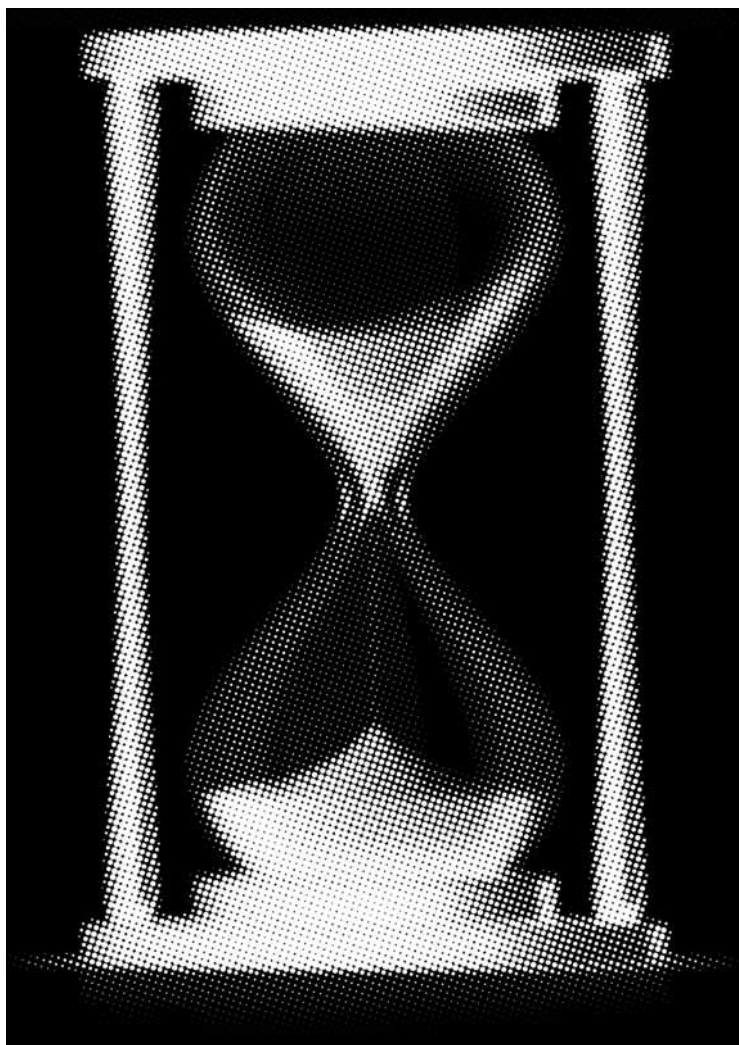

Mirja Jarak, *Ranokrščansko slikarstvo i skulptura u Iliriku u doba sv. Jeronima* • Marko Medved, *Una sconosciuta cappella di S. Girolamo a Rijeka (Fiume) nel contesto della tesi liburnica sull'ubicazione di Stridone* • Nataša Golob, *Prvi ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg: zadolžnica za knjige, izposojene 22. januarja 1478, in darilna listina, izstavljena 16. marca 1484* • Lilijana Žnidaršič Golec, *Studijske in osebne vezi članov »nemške nacije« iz slovenskih dežel na univerzah v Padovi in Bologni v drugi polovici 16. stoletja* • Lovorka Coralić, *Vojnici iz Ljubljane u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću* • Uroš Košir, *Vojška pokopališča in grobovi vojnih ujetnikov in vojakov iz prve svetovne vojne na območju med Trento in Kranjsko Goro* • Jelka Piškurić, *Prispevek k razumevanju organizacije in delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja Ferdinand Kühnel, Memento Mori: Ethnisch-sprachliche Aspekte der (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur* • Špela Bezjak, *Vloga materialnih virov in sodobni učni pristopi k arheološkim virom v osnovnih in srednjih šolah*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 1-2 (165) | str. 1–279

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 6. april 2022.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2022: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofi nancirajo: Publikacija izhaja s fi nančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafi ka d.o.o. – zanj Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafi ka d.o.o., Ljubljana, maj 2022

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 6, 2022.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2022): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafi ka d.o.o., Ljubljana, May 2022

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Mirja **Jarak**, Ranokršćansko slikarstvo i skulptura u Iliriku
u doba sv. Jeronima 8–23
Early Christian paintings and sculpture in Illyricum in St Jerome's time
- Marko **Medved**, Una sconosciuta cappella di S. Girolamo
a Rijeka (Fiume) nel contesto della tesi liburnica
sull'ubicazione di Stridone 24–33
The Unknown Chapel of St. Jerome in Rijeka in the Context
of Liburnian Location of Stridon
- Nataša **Golob**, Prvi ljubljanski škof Sigismund pl. Lamberg:
zadolžnica za knjige, izposojene 22. januarja 1478,
in darilna listina, izstavljena 16. marca 1484 34–82
Sigismund of Lamberg, the First Bishop of Ljubljana:
A Borrower's Note from 1478 and a Deed of Donation from 1484
- Lilijana **Žnidaršič Golec**, Študijske in osebne vezi članov
»nemške nacije« iz slovenskih dežel na univerzah
v Padovi in Bologni v drugi polovici 16. stoletja.....84–126
Study-Related and Personal Ties of Members of the "German Nation"
from Slovene Lands at Universities in Padua and Bologna in
the Second Half of the 16th Century.
- Lovorka **Čoralić**, Vojnici iz Ljubljane u mletačkim prekomorskim
kopnenim postrojbama u 18. stoljeću.....128–139
Soldiers from Ljubljana in Venetian Overseas Land Troops
in the 18th Century
- Uroš **Košir**, Vojaška pokopališča in grobovi vojnih ujetnikov
in vojakov iz prve svetovne vojne na območju med Trento
in Kranjsko Goro 140–159
Military Cemeteries and Graves of Prisoners of War and Soldiers
from World War I in the Area between Trenta and Kranjska Gora
- Jelka **Piškurić**, Prispevek k razumevanju organizacije in
delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja 160–183
Towards Understanding the Organization and Operation of
the Black Hand: The Case of Franc Frakelj

Ferdinand Kühnel , <i>Memento Mori</i> : Ethnisch-sprachliche Aspekte der (Süd-)Kärntner Erinnerungskultur	184–219
Memento Mori: Ethnic and Linguistic Aspects of (South-) Carinthian Culture of Remembrance	
Špela Bezjak , Vloga materialnih virov in sodobni učni pristopi k arheološkim virom v osnovnih in srednjih šolah	220–236
The Role of Material Sources and Modern Teaching Approaches in Basic and Secondary Schools	

V spomin – In memoriam

Milica Kacin Wohinz (Marta Verginella)	238–249
Jože Mlinarič (Boris Hajdinjak)	250–253

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Handbuch zur Geschichte Südosteuropas, Bd. 1, 2 (Peter Štih)	256–257
Ante Tresić Pavičić, Povijest Hrvata pod narodnim vladarima (619-1102) (Ignacij Voje)	258–262
Tomaž Lazar, Oklepi iz Narodnega muzeja Slovenije. Zaščitna oprema od visokega srednjega do zgodnjega novega veka (Jernej Kotar)	263–265
Boris Golec: Valvasorji: med vzponom, Slavo in zatonom (Dejan Zadravec)	266–269

Sergij Vilfan, Opera selecta. Pravotvornost in pravo v zgodovini Slovencev in njihovih sosedov (Anton Snoj)	270–272
Mojca Šorn, Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno (Irena Selišnik)	273–275

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	276–279
Instructions for Authors	

Razprave

Jelka Piškurić

Prispevek k razumevanju organizacije in delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja*

Piškurić Jelka, dr., znanstvena sodelavka,
Študijski center za narodno spravo, SI-1000
Ljubljana, Tivolska 42, jelka.piskuric@scnr.si

Prispevek k razumevanju delovanja Črne roke: primer Franca Fraklja

Črna roka je ena najbolj kontroverznih in skrivnostnih organizacij na Slovenskem v času druge svetovne vojne. Avtorica v prispevku najprej prikaže nekatere splošne ugotovitve o Črni roki, tako na podlagi arhivskih virov kot literature. Nato predstavi primer Franca Fraklja in njegove skupine, ki jih določeni viri prav tako povezujejo s Črno roko. V času med novembrom 1943 in majem 1944 se tej skupini pripisuje večje število krutih umorov na vzhodnem delu Ljubljanskega barja. Avtorica poskuša dogodka umestiti v redno delovanje domobranskih enot na Ljubljanskem barju in s tem pokazati nov pogled na delovanje Črne roke.

Ključne besede: Franc Frakelj (1917–1985), Črna roka, druga svetovna vojna, Ljubljansko barje, vojni zločini

Piškurić Jelka, PhD, Research Fellow, Study Centre for National Reconciliation, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, jelka.piskuric@scnr.si

Towards Understanding the Organization and Operation of the Black Hand: The Case of Franc Frakelj

The Black Hand was one of the most controversial and mysterious organizations in Slovenia during World War II. At the beginning, the author presents a few general findings about the Black Hand on the basis of archival sources and bibliography. She proceeds to present the case of Franc Frakelj and his group, who are also associated with the Black Hand by specific sources. Between November 1943 and May 1944 this group is thought to have committed a large number of cruel murders in the eastern part of the Ljubljana Marshes. The author aims to present these events as the regular operation of the Home Guard in the Ljubljana Marshes and thus to demonstrate a new outlook on the operation of the Black Hand.

Keywords: Franc Frakelj (1917–1985), Black Hand, World War II, Ljubljana Marshes, war crimes.

---

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa št. P6-0380, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Uvod

Črna roka, kontroverzna in v skrivnost zavita protikomunistična organizacija, je med drugo svetovno vojno v tajnosti obračunavala s pripadniki in simpatizerji Osvobodilne fronte (OF). V nekaterih primerih so žrtve umorili na domu, v drugih so jih odpeljali in mučili, preden so jih ubili, tretji so bili odpeljani v internacijo v Nemčijo.¹ Ime je dobila po črnem odtisu roke, ki ga je puščala na hišah svojih žrtev, v grozljivih pismih ali letakih. Toda o ustanovitvi, organizaciji in vodenju Črne roke je znanega le malo. V virih in literaturi naletimo tudi na nasprotujoče si podatke.

V nadaljevanju si bomo na kratko ogledali dosedanje ugotovitve o tej tajni organizaciji, to pa bomo primerjali z delovanjem Franca Fraklja na vzhodnem delu Ljubljanskega barja, ki ga nekateri prav tako povezujejo s Črno roko. Frakelj je okoli sebe zbral posebno skupino soborcev. Od novembra 1943 do maja 1944 se jim pripisuje mučenje žrtev in večje število pobojev, pa tudi deportacije v Nemčijo in plenitve premoženja. Največ žrtev je bilo ubitih v Kozlerjevi gošči,² Frakljevo ime pa enkrat zasledimo v povezavi z dogodki na gradu Lisičje in enkrat na Sv. Urhu. Mnogi so si ga bolj zapomnili po psevdonimu Peter Skalar, ki ga je uporabljal. Zaradi zločinov je ostal v kolektivnem spominu prebivalcev Barjain podkrimskih vasi še dolgo po končani vojni.

Kaj vemo o Črni roki

V redkih dokumentih, ki jih najdemo o delovanju Črne roke, je bila pobuda za njen nastanek pripisana nemškemu okupatorju, včasih so jo poimenovali kar »*slovenski gestapo*«. V njej so videli obliko boja nemških in domačih formacij proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Leta 1943 naj bi se pojavila na Gorenjskem, marca 1944 pa še v Ljubljani in na Dolenjskem.⁴ Toda tudi dokumenti niso dosledni. V enem od njih tako zasledimo, da naj bi se predhodniki Črne roke pojavili novembra 1943 v okolici Ljubljane, izpostavlja se Sv. Urh nad Dobrunjami, in šele kasneje

¹ ARS, SI AS 1931, ZA 500–12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945; ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1–3), Črna roka, str. 1–2.

² Kozlerjeva gošča je del gozdnatega visokega barja na meji med Občino Ig in Mestno občino Ljubljana. Gozd je dobil ime po prvotnih lastnikih, plemiški družini Kozler.

³ Barje se v prispevku uporablja kot topografska označba, ki vključuje južni rob Ljubljane z naselbinami Črna vas, Ižanska cesta, Hauptmanice.

⁴ ARS, SI AS 1931, ZA 500–12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945.

razširili svoje delovanje tudi drugam. Vodil, plačeval in oboroževal naj bi jo Gestapo, pri njeni organizaciji pa naj bi sodelovalo celotno vodstvo protirevolucionarnega tabora.⁵ Načeloma pa so dokumenti enotni v tem, da naj bi Črna roka svoje članstvo črpala iz vrst Slovenskega domobranstva in Policijskega varnostnega zbora, med njimi naj bi bili tudi člani Akademskega kluba Stražain nekateri duhovniki.⁶ Izven območja domobranskih postojank naj bi Črna roka nastopala v obliki oboroženih enot, v območjih domobranskih postojank pa naj bi bile organizirane manjše, tako imenovane likvidatorske skupine.⁸

Črna roka naj bi sicer navzven nastopala kot ilegalna skupina, a pri tem istočasno imela dostop do policijskih zaporov, od koder je prevzemala nekatere zapornike in obračunavala z njimi. Informacije o aktivistih naj bi dobivala od Državne obveščevalne službe (DOS), Tajne obveščevalne službe (TOS) ter drugih, domobrancem naklonjenih virov.⁹ »Posamezniki ali skupine DMB, Gestapa in policije so se pri izvrševanju svojega zločinskega posla skrili v nekako 'ilegalo' ter pričeli zasledovati predvsem one zavedne Slovence, katerim niso mogli dokazati sodelovanja v OF, ki pa so se jim zdeli radi njihovega ugleda nevarni protivniki.¹⁰«

Ta dvojnost med »uradnimi« akcijami domobranstva in policije ter tajnimi, ki naj bi se vršili pod krinko Črne roke, je opazna skozi vse dokumente. Viri kažejo, da Črna roka celo ni nastopala kot samostojna organizacija s svojim vodstvom, ločena od drugih organizacij, »ampak moremo govoriti le o terorističnih skupinah, ki so bile formirane tam, kjer je bila potreba terorja največja, iz ljudi, ki so bili in so še dalje ostali aktivni člani vseh quislinških organizacij /domobranstva, politične policije, člani obveščevalnih služb TOS in DOS, politični delavci, propagandisti ali pripadniki vseh legij: Sokolska legija, Narodne legije in Slovenske legije/ in te skupine so izvrševale umore in nasilstva po direktivah centralnega, največkrat pa že samega lokalnega političnega vodstva omenjenih quislinških organizacij.«¹¹

Kot enega od vodilnih članov v Ljubljani dokumenti navajajo šefa obveščevalnega odseka Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva Alberta Illovarja, ki naj bi deloval na Sv. Urhu, »kjer je imel neko likvidacijsko komisijo obstoječo iz 5 mož, ki so neljube ljudi, z izgovorom, da so terenci /politični delavci na tere-
nu v okviru OF/, odstranjevali«, ¹² pa tudi policijskega poročnika Jožeta Hlebca in domobranskega kurata pri Sv. Urhu Petra Križaja. Od drugih se omenjajo še domobranski nadporočnik Jože Bitenc, Franc Arhar, šentjernejski župnik Franc

⁵ ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1-3), Črna roka, str. 1.

⁶ Akademski klub Straža je bil katoliški klub študentov na Univerzi v Ljubljani, ki je nastal pod idejnim vodstvom dr. Lamberta Ehrlicha. Več o organizaciji gl. Griesser Pečar, Ciril Žebot, str. 67-90; Mlakar, Delovanje stražarjev, str. 257-278.

⁷ ARS, SI AS 1931, ZA 500-12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945; ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1-3), Črna roka, str. 1.

⁸ ARS, SI AS 1931, ZA 500-12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945.

⁹ Prav tam.

¹⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1-3), Črna roka, str. 1.

¹¹ ARS, SI AS 1931, ZA 500-12, II 0206160, Kratko poročilo o »Črni roki«.

¹² ARS, SI AS 1931, ZA 500-12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945.

Cerkovnik, Jože Rorman,¹³ policijski komisar v Ljubljani dr. Maks Loh, vrhniški odvetnik Marolt, slovenski četnik Janez Marn – Črtomir, domobranski stotnik Viktor Berlot, domobranski poročnik Franc Frakelj, pater Fidelis iz Most, pater Klavdij iz Bežigrada, Rudolf Guštin, Franc Peršin in policijski agent Jože Pernišek.¹⁴

Tudi literatura kaže nekoliko nasprotujoče si podobe o Črni roki. Dve brošuri o Črni roki sta izšli že v času druge svetovne vojne, leta 1944. Prva je *Fašistično domobranski teror nad Slovenci* izpod rok Maksa Šnuderla, druga pa *Črna roka, slovenski gestapovci* Franceta Kosa.¹⁵ Šnuderl navaja, da naj bi se Črna roka prvič pojavila šele marca 1944. Velik del njenih članov naj bi bil iz vrst domobrancev, poleg tega naj bi se jim priključilo še nekaj dezerterjev in skrivačev, medtem ko so jedro predstavljali člani Akademskega kluba Straža. Šnuderl je izpostavil tudi povezavo Črne roke z Nemci, poleg tega naj bi žrtve, ki jih niso ubili, izročali prav njim. Menil je, da so skupine Črne roke sicer nastopale samostojno, a so sodelovale tudi z domobranskimi enotami in policijo.¹⁶ »*Proti nepoučenemu ljudstvu se krije, Črna roka*«¹⁷ je še dodal.¹⁷ Zanimivo je, da dogodkov v vaseh vzhodnega Ljubljanskega barja in v Kozlerjevi gošči, pri katerih je sodeloval Frakelj, ni povezoval s Črno roko, temveč z domobranskim nasiljem.¹⁸ Tudi Kos meni, da je bila Črna roka ilegalna organizacija, povezana tako z Nemci kot z domobranci, pojavila pa naj bi se februarja 1944. Pripíše ji celo poseben program, katerega prvi in najpomembnejši cilj naj bi bil uničenje komunizma in OF.¹⁹ Jedro Črne roke naj bi tudi po Kosu predstavljale likvidatorske skupine, ustanovljene z namenom obračunavanja s sodelavci in simpatizerji OF. Umori naj bi se večinoma dogajali ponoči, strah pri ljudeh pa so dodatno vzbujali z grozljivimi pismi ali simbolom črnega odtisa roke. Njihovo delovanje povezuje tudi z nekaterimi duhovniki.²⁰ Kos meni, da naj bi Črna roka v območju domobranskih postojank za Nemce opravljala delo tajne policije, medtem ko naj bi izven njih nastopala v obliki oboroženih enot, ki so pobijale aktiviste, plašile ljudi, jih poskušale odvrniti od OF in preko tega zavreti osvobodilno gibanje.²¹ Kosova brošura je bolj propagandnega značaja od Šnuderlove ter nekoliko bolj skopa v informacijah glede Črne roke in zločinov, povezanih z njo. Med različnimi skupinami, ki jih opisuje, nikjer ne omenja Fraklja.

¹³ Ponekod se pojavlja tudi kot Rozman.

¹⁴ ARS, SI AS 1931, ZA 500–12, II 0206158, Kratko poročilo o »Črni roki«, 28. 12. 1945; ARS, SI AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - (1–3), Črna roka, str. 2. Nekateri od njih so bili v povojnih procesih dejansko obtoženi za sodelovanje s Črno roko. Gl. Tominšek Čehulič, Usmrčeni po sodbah, str. 290–304; Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi*, str. 109–123.

¹⁵ Gl. tudi ARS, SI AS 1887, a. e. 413–416. V navedenih popisnih enotah se nahajajo brošure, ki so identične zgoraj navedeni Kosovi Črna roka, slovenski gestapovci. Dve sta gorenjski izdaji, pri eni ni navedena tiskarna, ena pa je brez naslovnice. Vsebinsko se ne razlikujejo med seboj.

¹⁶ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 26–27.

¹⁷ Prav tam, str. 31.

¹⁸ Prav tam, str. 10–13, 19–24.

¹⁹ Kos, *Črna roka*, str. 5–13.

²⁰ Prav tam, str. 18–22.

²¹ Prav tam, str. 22–24.

V kasneje nastali literaturi se različne interpretacije nastanka in delovanja Črne roke nadaljujejo. Po nekaterih podatkih se je pojavila decembra 1943 na Jesenicah in od tam svoje delovanje razširila na Ljubljano in okolico ter na posamezne predele Dolenjske in Notranjske.²² Franček Saje v knjigi *Belogardizem* navaja, da naj bi se ideja za nastanek Črne roke porodila že leta 1942 ob ustanovitvi Prostovoljne protikomunistične milice, idejo zanjo pa je pripisal poveljniku slovenskih četnikov Karlu Novaku in funkcionarju Slovenske legije.²³ Antonu Duhovniku.²⁴ Včasih se omenja tudi kot organizacija domobranske policije ali posebna enota obveščevalnih služb. Prav tako se izpostavljajo njene povezave z duhovščino in nekaterimi katoliškimi organizacijami.

Sv. Urh, ki ga viri izpostavljajo kot področje delovanja Črne roke, je v istoimenski knjigi predstavila Štefanija Ravnikar - Podbevšek, ki mučenje in pobijanje aktivistov in simpatizerjev OF povezuje z delovanjem tamkajšnje domobranske postojanke, ljudje pa naj bi iz strahu domobrance začeli imenovati črnorokčf. Ravnikar - Podbevška Črne roke ne šteje za posebno organizacijo, po njenem so bili to domobranci, ki so imeli predvsem posebno taktiko zastraševanja in umorov.²⁵ Se pa je po njenem mnenju to odvijalo z vednostjo policije in v povezavi z delom duhovščine, pri čemer še posebej izpostavi kurata Križaja, ter z dejavnostjo Katoliške akcije. Večina žrtev na Sv. Urhu naj bi bila iz časa med oktobrom 1943 in majem 1944. Posadka iz Sv. Urha naj bi v posameznih primerih sodelovala tudi s Frakljevo skupino.²⁶

Najbolj podrobno se je tematike Črne roke lotil Jože Vidic v publicistično-literarnem delu *Po sledovih črne roke*. Vidic razlikuje med tremi pojavnimi oblikami. »Plavogardistična« naj bi se pojavila na Jesenicah decembra 1943 in delovala le na Gorenjskem do maja 1944, ko so jo nemške oblasti prepovedale. Odgovorna je bila za posamične umore.²⁷ Drugo imenuje »domobranska«, ki pa po Vidičevem mnenju ni delovala pod vplivom Nemcev, temveč je bila povezana s Policijskim varnostnim zborom in s posameznimi duhovniki, ki naj bi v njej sodelovali. Ta naj bi zagrešila največ umorov. Po krutosti so izstopali zločini v okolici Ljubljane, kjer so zabeležili tudi množične poboje. Ta oblika Črne roke je delovala tudi drugje v Ljubljanski pokrajini. Pojavila se je novembra 1943, čeprav naj bi ime Črna roka prevzela šele februarja 1944, njeni zločini pa so bili najhujši do maja tega leta.²⁸

²² Križnar, Črna roka, str. 160; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 294.

²³ Ilegalna organizacija Slovenske ljudske stranke, ustanovljena maja 1941. Njen vodja je bil sprva Rudolf Smersu, za obveščevalno delo je bil zadolžen Albin Šmajd, za vojaške zadeve pa Ernest Peterlin. Konec leta 1941 je Slovenska legija štela že okoli 5.000 članov. Vanjo so se vključile tudi nekatere skrajno desne katoliške študentske skupine, na primer Akademski klub Straža. Slovenska legija je imela pomembno vlogo pri organizaciji vaških straž in kasneje pri nastanku Slovenskega domobranstva. Gl. Hančič, *Revolucionarno nasilje*, str. 16–17; Kranjc, *Hoja s hudičem*, str. 106–107.

²⁴ Saje, *Belogardizem*, str. 487–488.

²⁵ *Dokumenti ljudske revolucije*, str. 458; *Gradivo za kroniko*, str. 303.

²⁶ Ravnikar - Podbevšek, *Sv. Urh*, str. 521.

²⁷ Prav tam, str. 524, 609.

²⁸ Prav tam, str. 9–609.

²⁹ Prav tam, str. 380–381, 396.

³⁰ Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 579–580.

³¹ Prav tam, str. 21, 580–584.

Pri tretji pojavni obliki naj bi šlo dejansko za četniške enote, ki so jih ljudje zaradi podobnih simbolov zamenjevali za Črno roko.³²

Emigrantska povojna literatura o pojavu Črne roke razumljivo večinoma ne piše, zasledimo pa jo v knjigi *Krivda rdeče fronte* Matije Škerbca. Toda njegove izjave so protislovne. Škerbec sprva zavrača delovanje Črne roke in obstoj zločinov na Sv. Urhu. Najdene posmrtno ostanke pripiše Italijanom, padlim v borbah, ter celo partizanskemu nasilju.³³ Nato v nadaljevanju zapiše, da naj bi bilo na Sv. Urhu pokopanih tudi 30 do 50 komunistov, »ki jih je obsodilo in likvidiralo neko tajno sodišče«.³⁴ Skrivnostna organizacija, ki naj bi ustanovila to sodišče in izvrševala likvidacije, je bila po Škerbcem mnenju Črna roka, ki pa naj bi začela delovati šele sredi leta 1944. »Kolikor sem čul od raznih oseb, a ne od direktnih prič, so znani trije člani tega tajnega sodišča, ki pa so vsi mrtvi, dva izmed teh sta bila bivša jugoslovanska ofi cirja, ki pa sta bila, kolikor sem čul, obenem tudi člana angleške obveščevalne službe,« je njegovo izmikajoče se pojasnilo.³⁵ Vseeno pa iz njegovega pisanja razberemo, da je protikomunistični tabor vedel za delovanje Črne roke. Škerbec pravi, da so bili sama organizacija, »njeno sodišče in njene likvidacije vodilnih komunističnih osebnosti že v domovini kočljiva zadeva. Mnogi tega niso odobraval. Že v domovini smo debatirali o njeni legitimnosti in moralni upravičenosti oziroma neupravičenosti. Ker pa se ni vedelo, kdo je njen dejanski nositelj, ni bilo mogoče napraviti si jasne sodbe o tem.«³⁶ Zavrača odgovornost Leona Rupnika in Slovenskega domobranstva kot tudi Draže Mihajlovića pri njenem nastanku³⁷ ter ga pripiše samoobrambi: »Po vsej verjetnosti so torej ustanovili 'Črno roko' in njeno sodišče ter izvrševali likvidacije nekateri ofi cirji in civilisti na svojo roko kot nujno potrebo samoobrambe.«³⁸ »O upravičenosti, legitimnosti in moralnosti obstoja in postopanja 'Črne roke' moremo upravičeno razpravljati in vse to eventuelno kritizirati le protikomunisti. Komunisti in njih zavezniki v Osvobodilni fronti nimajo niti najmanjše pravice, da bi se zgražali nad 'Črno roko' in njenim postopanjem, če ni imela legitimacije od pristojne oblasti, ker je bila ustanovljena le po vzorcu komunizma oziroma Osvobodilne fronte,« še meni Škerbec,³⁹ ki je prepričan, da je bil odpor proti komunističnemu nasilju moralna dolžnost. Hkrati opravičuje pomanjkanje akcije proti nasilju z izjavo: »V deželi je vladala strahovita revolucija in v takem času je nemogoče kontrolirati delovanje posameznih oseb ali skupin,«⁴⁰ ali celo relativizira nasilje: »'Črna roka' je pri Sv. Urhu likvidirala brez mučenja največ 50 oseb, komunisti pa jih imajo na vesti samo v Sloveniji 50.000 in v vsej Jugoslaviji okoli en milijon.«⁴¹

³² Prav tam, str. 580.

³³ Škerbec, *Krivda rdeče fronte*, str. 25–30.

³⁴ Prav tam, str. 30.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam, str. 30–31, 38.

³⁸ Prav tam, str. 31.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam, str. 38.

⁴¹ Prav tam.

Od novejšje literature naj omenim *Razdvojeni narod* Tamare Griesser Pečar, ki meni, da nasilje Črne roke ni bilo del skupin oziroma vojaških enot znotraj protikomunističnega tabora. Po njenem naj bi se za Črno roko skrivale »majhne, tajne teroristične skupine, ki so nasprotnike ogrožale, mučile in ubijale na podoben način kot komunistične organizacije«. ⁴² Sicer naj bi bili številni člani Črne roke hkrati tudi pripadniki posameznih vojaških enot, a ta dejavnost naj bi se odvijala brez vednosti vojaškega vodstva. Griesser Pečarjeva dodaja, da je bolj verjetno, da je imela Črna roka povezave z Gestapom kot pa z domobranstvom ter DOS in TOS. ⁴³ Tudi Boris Mlakar v svojem prispevku iz zbornika *Žrtve vojne in revolucije* meni, da so posamezni domobranci samovoljno obračunavali z ujetniki, kot najizrazitejša primera izpostavi Sv. Urh in območje južno od Ljubljane, kjer je delovala Frakljeva skupina. Dodaja, da lahko pri delovanju Črne roke domobransko ozadje samo predvidevamo, je pa res, da je v letu 1944 domobranska stran v nasilju presegla partizansko. ⁴⁴ Mlakar prav tako pravi, da se je protirevolucionarni tabor ves čas med okupacijo delil na legalni in ilegalni del. Prvi del je deloval v javni sferi in tam tudi utemeljeval upravičenost sodelovanja z nemškimi oblastmi. Drugi je obsegal večino političnega vodstva, četniško jugoslovansko vojsko v domovini, vse tri legije in po svoji pripadnosti tudi večino domobranskih častnikov. Marsikdo naj bi pri tem nastopal v dvojni vlogi. ⁴⁵

Za razumevanje dogajanja na mikronivoju Ljubljanskega barja je izredno pomembna monografija Ferda Gestrina *Svet pod Krimom*, ki podrobno predstavlja dogodke med drugo svetovno vojno. Gestrin ne govori toliko o zločinih Črne roke, ampak opisuje predvsem nasilje v okviru rednih domobranskih enot. Meni, da je bilo ubijanje terencev, aktivistov in simpatizerjev OF, pošiljanje v internacijo in na prisilno delo načrtna oblika protipartizanskega boja. Frakelj naj bi dobil navodila, kako postopati s terenci in aktivisti, pri čemer je imel, kot pravi Gestrin, podporo vodstva, sam pa je svoje delo le še izpopolnil. ⁴⁶ A ker se Gestrin ne ukvarja s Črno roko, ampak jo omenja le bežno, delo z vidika delovanja te organizacije ne ponudi veliko informacij. Zato si bomo v nadaljevanju na Frakljevem primeru natančneje ogledali, kakšno je bilo ozadje njegovega delovanja, kdaj se začne govoriti o Črni roki, in se vprašali, ali je šlo za eksces ali za bolj načrtno postopanje.

Franc Frakelj

Frakelj, ki se je rodil leta 1917 v Dražgošah na Gorenjskem, je bil kot mlad fant poslan v škofove zavode v Šentvidu. Maturiral je leta 1937, nato pa nadaljeval s študijem prava. ⁴⁷ Kot srednješolec naj bi se pridružil Mladcem Kristusa Kralja

⁴² Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 316.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Mlakar, *Krogi nasilja*, str. 27.

⁴⁵ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 373.

⁴⁶ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248.

⁴⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Lista ličnih podatka za ratnog zločinca – izdajnika, Z-14; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/124, Frakelj Alojzija, str. 1; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/123, Frakelj Marija, str. 1.

in kasneje Akademskemu klubu Straža.⁴⁸ Obe organizaciji katoliške mladine sta bili že pred vojno znani po izrazito odklonilnem odnosu do komunizma, kar se je nadaljevalo tudi po okupaciji Slovenije leta 1941. Od jeseni tega leta je propaganda protirevolucionarnega tabora, ki je bil prepričan, da je v ozadju delovanja OF želja komunistične partije po prevzemu oblasti, postajala vse močnejša. Znotraj tabora so bile najbolj dejavne manjše skupine, od katerih je bil pri opozarjanju na nevarnost komunistične revolucije najbolj aktiven ravno Akademski klub Straža.⁴⁹ Njegovi člani, imenovani tudi stražarji, so svojo dejavnost marca 1942 še zaostriili in napovedali celo sodelovanje z okupatorskimi oblastmi.⁵⁰ Ko so Nemci po dražgoški bitki januarja 1942 skupaj z drugimi domačini ubili tudi Frakljevega očeta in brata, naj bi to pri njem še dodatno poglobilo odpor do komunizma.⁵¹

Frakelj se je tako kot drugi stražarji aktivno vključil v vaše straže.⁵² Jeseni 1942 je diplomiral na pravni fakulteti v Ljubljani, septembra stopil v Slovensko legijo, mesec kasneje pa postal član Ljubljanske varnostne straže.⁵³ Pri vključitvi v obe naj bi mu pomagalo osebno poznanstvo z dr. Albinom Šmajdom in Rudolfom Smersujem,⁵⁴ družil se je tudi z družinama Fink in Velikonja.⁵⁵ V zaporu v belgijski vojašnici je deloval kot eden od zasliševalcev, pri tem naj bi bil znan po svoji grobosti do aretiranih aktivistov in simpatizerjev OF.⁵⁶

⁴⁸ Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Pahor, Naša rojaka, str. 25; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 365. Mladci Kristusa Kralja so bili katoliška organizacija srednješolske in študentske mladine, poznana tudi pod imenom Tomčevi mladci, saj je nastala pod vodstvom profesorja Tomca. Eden od dokumentov Fraklja označuje celo za glavačevca, s čimer bi lahko želeli ponazoriti njegove povezave z domobranskim vodstvom. Glavačevci oziroma Slovensko narodno gibanje so bili radikalna skupina, ustanovljena konec pomladi 1941, ki jo je organiziral in vodil kaplan Franc Glavač. Ščasoma naj bi dobili prevladujoč vpliv v obveščevalnem delu Rupnikovega informativnega urada. Gl. ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc, akademik, sedaj v emigraciji; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 380–381.

⁴⁹ Mlakar, *Zaostrovanje odnosov*, str. 629–630.

⁵⁰ Mlakar, *Krogi nasilja*, str. 23; Mlakar, *Delovanje stražarjev*, str. 261–264.

⁵¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, VOS – II, Poročilo o grozodejstvih in zločinih v Ljubljani, str. 2; Pahor, Naša rojaka, str. 25.

⁵² Stražarji so se množično vključevali tudi zaradi poziva Slovenske legije in Slovenske ljudske stranke. Več jih je dobilo poveljniška mesta. Z njihovim vključevanjem in vključevanjem drugih mladinskih katoliških skupin pa je prišlo v vaških stražah do nove radikalizacije. Gl. Mlakar, *Delovanje stražarjev*, str. 265; Kranjc, *Hoja s hudičem*, str. 106, 163.

⁵³ Ustanovljena je bila oktobra 1942, za njeno organizacijo sta bila zadolžena Ernest Peterlin in dr. Albin Šmajd. Opravljala je policijsko funkcijo in imela poseben zapor v belgijski vojašnici, ki ga je vodil Tone Pipan – Gorazd Osojnik. Konec leta 1942 je v tako imenovanih božičnih racijah aretirala skoraj 600 ljudi. Kmalu zatem so jo razpustili. Gl. Mlakar, *Začetki oboroženih oddelkov*, str. 657; Ferenc, *Okupatorjeve racije*, str. 215; Saje, *Belogardizem*, str. 487–488; Saje, *V vrhovih*, str. 21; Ivanc, *Domobranec je bil »kaznovan«*, str. 10.

⁵⁴ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc, akademik, sedaj v emigraciji.

⁵⁵ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/99, Nada Dragan - Carevska, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/75, Vilfan Vinko, str. 1; VOS – I, 005091.

⁵⁶ Ferenc, *Okupatorjeve racije*, str. 215; Saje, *Belogardizem*, str. 487–488; Ivanc, *Domobranec je bil »kaznovan«*, str. 10; Ravnikar - Podbevšek, *Sv. Urh*, str. 226, 234–235; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek razgovora s Cizelj Faniko, 23. 5. 1979.

Pomladi 1943 je Frakelj prišel v postojanko vaške straže v Tomišlju, s čimer se je začela njegova pot na Ljubljanskem barju. Najprej je bil komandir voda, nato poveljnik postojanke.⁵⁸ Postojanka je bila aktivna tako v boju proti partizanom kot proti terencem in aktivistom OF. Izvajala je patroljne pohode in zasede, pri čemer naj bi bil Frakelj še posebno prizadeven.⁵⁹ Ko je Frakelj postal poveljnik postojanke, jo je vodil dosti bolj ostro kot njegov predhodnik. Od enote je zahteval red, disciplino in borbenost. Začel je intenzivneje izvajati aretacije in zasliševanja. Njegova desna roka je postal Jože Grum iz Tomišlja, ki so ga opisali kot najbolj zagrizenega člana posadke.⁶⁰

V Tomišlju je Frakelj pričakal kapitulacijo Italije. Toda pot ga takrat ni vodila na Turjak, bil je med pripadniki tistih enot, ki so se strateško umaknile proti Zapotoku, od tam pa se jim je uspelo prebiti proti Ljubljani.⁶¹ Po vrnitvi v Ljubljano se je Frakelj znova pridružil protikomunističnemu boju in sodeloval pri organiziranju domobranskih enot.⁶² Sam je v domobranstvo stopil 16. septembra 1943, in sicer v 11. četo 1. bataljona s činom zastavnika.⁶³

Novembra 1943 se je znova vrnil v barjanske kraje, tokrat kot poveljnik 21. čete na Barju oziroma v Črni vasi, ki je nadzorovala vzhodni del Ljubljanskega barja.⁶⁴ 21. četo so sestavljali domačini iz okoliških vasi, predvsem iz nekdanje tomišelske vaške straže.⁶⁵ Viri so jo včasih imenovali tudi izžanska domobranska četa na Barju.⁶⁶

⁵⁷ Najprej je bila sredi decembra 1942 ustanovljena postojanka na Igu, njen poveljnik je postal Janez Benko, občinski tajnik v Tomišlju. Čeprav so se hkrati začeli načrti tudi za ustanovitev postojanke v Tomišlju, je bila slednja ustanovljena šele marca 1943. Njen poveljnik je bil najprej Anton Skubic, moštvo pa je bilo sestavljeno predvsem iz domačinov, mnogi od njih so se vrnili z Raba. Gl. Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 192–195, 202.

⁵⁸ Prav tam, str. 194, 202.

⁵⁹ Prav tam, str. 201–202.

⁶⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek razgovora z Modic Martinom, 11. 6. 1979, str. 2–3; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-49, Modic Martin, str. 2.

⁶¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek razgovora z Modic Martinom, 11. 6. 1979, str. 3; Uradni zaznamek, Švigelj Stane – razgovor, 16. 10. 1979, str. 1; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-49, Modic Martin, str. 4; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-44, Švigelj Stanislav, str. 1; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-48, Angela Kumše, Magnetofonski posnetek zaslišanja priče Angele Kumše, str. 5; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/55, Perme Ivan, str. 2; ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 19, Vesti, 10. 9. 1943, str. 2; Vesti, 22. 9. 1943, str. 1–2; ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 20, Vesti, 1. 10. 1943, str. 1–4. Gl. tudi Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Pahor, Naša rojaka, str. 25; Kranjc, *Hoja s hudičem*, str. 192.

⁶² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek razgovora z Modic Martinom, 11. 6. 1979, str. 3; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 140.

⁶³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Plačilni seznam moštva 11. čete I. bataljona slov. Domobrancev za mesec november 1943.

⁶⁴ Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 240; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Poveljniku edinice Slov. domobranstva, 3. 12. 1943, str. 1; ARS, SI AS 1877, t. e. 2, a. e. 20, Poveljniku edinice Slov. domobranstva, 3. 12. 1943, str. 1.

⁶⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 240.

⁶⁶ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, Vesti, 28. 12. 1943, str. 3.

Frakelj je kmalu izgubil mesto poveljnika 21. čete, v začetku decembra 1943 ga je nadomestil Jožef Nadrah, Frakelj pa je ostal vodnik čefč. Temu je sledil oster odziv Fraklja, v katerem je obtoževal Nadraha, da ni dovolj aktiven pri uničevanju terencev, da je nezanesljiv in da s svojim ravnanjem ogroža idejno čistost domobranstva.⁶⁸ Njegova zavzetost je razvidna iz naslednjega odlomka njegovega pisma poveljniku 2. bojne skupine: »Razumeli boste, da me niti malo volja, da četo, ki sem jo jaz organiziral, sedaj prepustim nezanesljivemu in nesposobnemu človeku. Sem preveč zagrizen antikomunist in imam preveč rad svoje fante, ki sem jih povečini vzgajal že preje več kot pol leta v Legiji v Tomišlju, kjer sem bil komandant. Zahtevam, da se v treh dneh odstrani nadporočnika Nadraha s položaja komandirja četa, če ne ga bom dal aretirati in zapreti in bom zahteval, da se uvede proti njemu sodna preiskava.⁶⁹« Frakelj je bil zaradi pisma disciplinsko obsojen na 15 dni zapor.⁷⁰

Po prestani kazni so se januarja 1944 začele njegove premestitve v različne čete,⁷¹ a kljub temu se je do konca marca 1944 vedno znova vračal na Barje.⁷² Takrat ga ni bilo več na seznamu častnikov 21. čete. Med drugimi pa so bili navedeni Franjo Sekolec kot poveljnik čete, Jože Grum, Martin Oblak, Anton Platnar, Franc Požar, Ludvik Stojc in Jakob Modic.⁷³ Večino od njih bomo srečali v nadaljevanju kot pripadnike Frakljeve skupine. Fraklja pa so poslali na častniški tečaj, ki je trajal od 23. marca do 17. junija 1944.⁷⁴ Kdaj točno se mu je pridružil Frakelj, ni znano, na seznamu udeležencev je na roko pripisan kot zadnji tečajnik.⁷⁵ Priče ga na območje vzhodnega Ljubljanskega barja postavljajo še globlje v pomlad 1944, zagotovo v april, čeprav nekatere navajajo tudi maj ali celo junij, kar je manj

⁶⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Pov. naredba št. 5 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva za 6. december 1943, str. 2.

⁶⁸ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zasebno pismo, 23. 12. 1943.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 14 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 29. 12. 1943; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 1, Zaupna naredba št. 14 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 29. 12. 1943.

⁷¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 2 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 15. 1. 1944, str. 2; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 2, Zaupna naredba št. 2 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 15. 1. 1944, str. 2; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 10, 24. 3. 1944, str. 2; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 2, Zaupna naredba št. 10, 24. 3. 1944, str. 2; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Offi zier vom Grabendienst; ARS, SI AS 1877, t. e. 59, a. e. 506, Obračun prehrane; ARS, SI AS 1877, t. e. 28, a. e. 250, Spisek moštva 29. čete, 1. 5. 1944; ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 119, Seznam tečajnikov pripravniškega častniškega tečaja Slovenskega Domobran; ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 118, Šolska skupina, poveljstvo tečajev.

⁷² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Dnevno poročilo, 8. 2. 1944; ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 23, Vesti, 8. 2. 1944, str. 4; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Trebovanje, 6. 3. 1944; ARS, SI AS 1877, t. e. 59, a. e. 506, Obračun prehrane.

⁷³ ARS, SI AS 1877, t. e. 28, a. e. 235, Seznam častnikov /vojnih uradnikov/ in podčastnikov, ki se vodijo po spisku v 21. četi /bateriji/, 27. 3. 1944.

⁷⁴ ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 118, Šolska skupina, poveljstvo tečajev; ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 119, Seznam tečajnikov pripravniškega častniškega tečaja Slovenskega Domobran.

⁷⁵ ARS, SI AS 1877, t. e. 19, a. e. 119, Seznam tečajnikov pripravniškega častniškega tečaja Slovenskega Domobran.

verjetno.⁷⁶ Ena od njih se je spominjala: »Meseca maja oz. od pomladi 1944 dalje je mora in napetost, ki je vladala na Barju s terorjem vred popustila.«⁷⁷

1. maja 1944, v času, ko ga povezujejo z zadnjimi poboji v Kozlerjevi gošči, Fraklja najdemo na spisku moštva 29. čete v Velikih Laščajih. Zagotovo ga v vaseh vzhodnega Ljubljanskega barja ni bilo več maja in junija 1944.⁷⁸ V *Vesteh* so v tem času zapisali, da si ljudje želijo, »da bi prišel na Ig v domobransko edinico bivši Ižanski domobranski komandir Frakelj Franc, znan po svojem protikomunističnem prepričanju, silno agilen, ter strah vseh komunistov v ižanski okolici. Prosijo, če bi prišel v domobransko edinico kot vodnik in bi tako bil tamkajšnjemu komandantu Sekulcu v veliko pomoč.«⁸⁰ Nato je bil julija 1944 imenovan za poročnika 64. čete,⁸¹ kjer naj bi ostal do konca vojne.⁸²

Črna roka, samovoljno obračunavanje ali redno delovanje domobranskih enot?

Domobranstvo je bilo bolje organizirano ter idejno bolj protikomunistično kot vaške straže in v tem smislu je vodilo tako protipartizanski boj kot propagandno vojno. Med naloge domobranskih postojank je med drugim spadalo tudi, »da vestno in marljivo iščejo terence in teroristične tolpe in jih uničujejo«.⁸³ Za civilno prebivalstvo so bile razmere najtežje tam, kjer ni bilo stalne oblasti,⁸⁴ tak primer pa so bile zagotovo vasi vzhodnega Ljubljanskega barja.

Postojanka na Barju je bila ustanovljena teden dni po končani nemški ofenzivi. Bila je pomembna točka za nadzorovanje vzhodnega dela Ljubljanskega barja, hkrati ji je bližina Ljubljane nudila varnost.⁸⁵ Nahajala se je v nekdanji osnovni šoli Barje na križišču Ižanske ceste in Peruzzijske ulice, domobranci pa so uporabljali tudi prostore trgovine pri Mokarju na drugi strani križišča.⁸⁶ Takoj po ustanovitvi

⁷⁶ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090.

⁷⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/121, Pozaršek Rozalija, str. 3.

⁷⁸ ARS, SI AS 1877, t. e. 28, a. e. 250, Spisek moštva 29. čete, 1. 5. 1944; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 252–253.

⁷⁹ ARS, SI AS 1877, t. e. 28, a. e. 237, 21. četa blagajniško poslovanje.

⁸⁰ ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 28. 6. 1944, str. 2.

⁸¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 23 Poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva za 19. julij 1944, str. 1; Kazenska ovadba, 25. 12. 1979, str. 2; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 2, Zaupna naredba št. 23 Poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 19. 7. 1944, str. 1.

⁸² Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Kazenska ovadba, 25. 12. 1979, str. 2; SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 9, Naredba št. 4 Poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 20. 1. 1945, str. 1.

⁸³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Poveljniku edinice Slov. domobranstva, 3. 12. 1943, str. 2.

⁸⁴ Mlakar, Zaostretev propagandne vojne, str. 740–741.

⁸⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 240.

⁸⁶ Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 383; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Keršmanc Vinko – razgovor, 23. 8. 1979, str. 1; Uradni zaznamek, Vidmar Jakob Mokarjev – razgovor, 27. 8. 1979, str. 1–2; Uradni zaznamek, Helena Žagar – razgovor, 25. 9. 1979, str. 1; Uradni zaznamek, Ana Perme – razgovor, 25. 9. 1979, str. 1.

je začela s svojimi aktivnostmi. V vasi na Barju in pod Krimom je pošiljala patrulje, postavljala je zasede in nadzorovala terenske delavce, kar je kmalu prineslo prve uspehe. »Radi domobranske posadke na Barju in domobranskih patrulj na Ig izostajajo partizanski obiski zlasti podnevi. Nadaljujejo se pa še ponoči,« so se pohvalili v *Vesteh* iz začetka decembra.⁸⁷ Aktivnost domobrancev iz 21. čete na Barju in še posebno Frakljeve skupine sledi postopnemu širjenju ozemlja, ki so ga nadzorovali. Prebivalci Črne vasi in Ižanske ceste so prvi občutili njihovo trdo roko. Nato so se razširili proti Brestu, Vrbljenju, Tomišlju in Strahomeru. Z aprilom 1944 sta občutneje prišla na vrsto še Ig in Iška vas.⁸⁸

Neposredno po nastanku postojanke na Barju se je brez usmiljenja začelo tudi obračunavanje s terenci in simpatizerji OF. V ta namen je delovala posebna skupina, ki jo je vodil Frakelj in ki jo posamezni viri povezujejo s Črno roko. Sestava in število članov sta se skozi čas menjala, v jedru pa naj bi jo sestavljali nekdanji Frakljevi soborci iz tomišelske vaške straže, ki so sedaj služili v 21. četi.⁸⁹ V virih in literaturi se najpogosteje omenjajo Martin Oblak, Jože Grum, Ludvik oziroma Franc Stojc, Janez Benko, Franc in Jože Švigelj, Ivan Juha, Jakob Modic, Anton Platnar, Rudolf Kus in Franc Požar. Ti posamezniki so tvorili tako imenovani »štab«, ki je bil nameščen v nekdanji Mokarjevi trgovini. Drugi domobranci so jim rekli tudi »desetina« ali »štabna desetina«.⁹¹ Vojaki iz »štaba« naj bi bili po poročanju prič, ki so služile v 21. četi, oproščeni drugih vojaških dolžnosti v postojanki, bili bolje opremljeni in imeli prednost pri hrani, kar je povzročalo nezadovoljstvo med preostalim moštvom.⁹² Čeprav drugi, »navadni« vojaki po izjavah prič niso smeli vedeti za zaupne naloge »štabne desetine« oziroma niso imeli dostopa v prostore Mokarjeve trgovine, so nekateri vseeno stražili pred kletjo, kjer so bile zaprte žrtve.

⁸⁷ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, Vesti, 1. 12. 1943, str. 1.

⁸⁸ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 254.

⁸⁹ Prav tam, str. 248.

⁹⁰ Nekatera druga imena, ki se še pojavljajo, so: Jakob Anzeljc, Viktor, Bogdan in Leon Berlot, Ivan Glavan, Božidar oziroma Jože Leskovec, Janez Modic, David Rovaneš, Ivan Strle, Ivan Boh, Franc in Jože Kraljič, Anton Martinčič, Franc Javornik, Anton Modic, Franc Štrumbelj, Jakob in Lado Jarc, Lojze Osterman, Milan Kadunc, Jože Kramar, Milan Bojanšek. Gl. ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc – odstop podatkov, 4. 5. 1979, str. 2–3; Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 19; S. Š., Franc Frakelj – strah in trepet, str. 6; Ravnikar - Podbevšek, *Sv. Urh*, str. 380; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 397; *Gradivo za kroniko NOB Ljubljana Vič – Rudnik*, str. 314–316; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248.

⁹¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Kumše Anton – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2–3; Uradni zaznamek, Traven Jože – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-37, Sterle Štefka, str. 3–4; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-42, Kumše Anton, str. 1–2; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/88, Franc Sterle, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/106, Francka Modic, str. 3; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/108, Rajko Škafar, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/118, Križman Frančiška, str. 1.

⁹² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Kumše Anton – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2–3; Uradni zaznamek, Traven Jože – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-25, Grebenc Anton, str. 4; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-37, Sterle Štefka, str. 3–4.

⁹³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Kumše Anton – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2–3; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-37, Sterle Štefka, str. 3–4; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-42, Kumše Anton, str. 2–4; Zapisnik o zaslišanju

Skupina, zbrana okoli Fraklja, se je v zgodovino zapisala predvsem po krutosti do žrtev, ki so jih ubijali na skrivaj. Žrtve so pred tem grobo in surovo zasliševali, mučili, do drugega prebivalstva pa izvajali zastraševalne ukrepe, jih pošiljali v internacijo ali plenili njihovo premoženje.⁹⁴ Delovali so na podlagi podatkov, ki so jih dobili od svojih zaupnikov in obveščevalcev.⁹⁵ Govorilo naj bi se celo, da je Frakelj pri tem prevzel vlogo preiskovalnega sodnika.⁹⁶ Sicer pa naj bi od članov skupine po krutosti izstopali Jože Grum, Martin Oblak, Jakob Modic in Franc Štjoc.

Prvi zločin, ki se pripisuje Fraklju in njegovi skupini, je pobjo v Kozlerjevi gošči 25. novembra 1943. Frakelj je bil takrat poveljnik 21. čete na Barju. Domobranska patrulja je v večernih urah tega dne v Črni vasi in na Ižanski cesti aretirala več ljudi, večina od njih je bila ponoči ubita v Kozlerjevi gošči. Viri navajajo različno število žrtev, od 12 do 16, medtem ko naj bi jih identifi citali 9 oziroma 10. Najmlajši žrtvi sta bili stari 14 let, najstarejša 58 let. Viri pri tem poročajo tudi o sledovih mučenja.⁹⁸ Takrat ali v približno istem času je bilo ubitih tudi več članov partizanske družine Ukmar iz Matene.⁹⁹ Še pet ljudi pa so na Ižanski cesti aretirali v noči na 2. december 1943. Štiri so ubili, eden je pobegnil.¹⁰⁰

Skupino ubitih v Kozlerjevi gošči so kmalu odkrili. Že 5. decembra je sledila ekshumacija trupel ob prisotnosti policije. Trupla so bila slabo zakopana v jarkih, deli teles so gledali iz zemlje.¹⁰¹ Na mesto ekshumacije je prišla tudi domobranska patrulja s Frakljem, ki je od komisije za ekshumacijo zahteval pisno odločbo. Ker je ni imela, je preprečil nadaljevanje postopka.¹⁰² Naslednji dan so hoteli uslužbenci pogrebnega zavoda trupla prepeljati v mrtvašnico, a Frakelj je preprečil tudi to.¹⁰³ O Črni roki v tem času ni bilo nobenega govora. Že v začetku decembra 1943 pa

priče, opr. št. I Kpr 186/80-43, Traven Jože, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/108, Rajko Škafar, str. 1.

⁹⁴ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090; S. Š., Franc Frakelj – strah in trepet, str. 6; Ivanc, Domobranec je bil »kaznovan«, str. 10; Sajovic, Priče podoživljajo strahote, str. 12.

⁹⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-34, Žagar Helena, str. 2.

⁹⁶ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Kumše Anton – razgovor, 18. 10. 1979, str. 2–3.

⁹⁷ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 19; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc – odstop podatkov, 4. 5. 1979, str. 3; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/55, Perme Ivan, str. 1; Uredništvu Nedeljskega Ljubljana – Kopitarjeva, 1. 5. 1980, str. 3; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-36, Vidmar Jakob, str. 1; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-44, Švigelj Stanislav, str. 2. Kot zanimivost, Franc Stojc je junija 1944 postal župan Iga. Gl. ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 28. 6. 1944, str. 2.

⁹⁸ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 10; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 384–390; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248–249; Krivic, *Ljubljana v ilegali*, str. 259.

⁹⁹ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 248–249.

¹⁰⁰ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 11–12; Krivic, *Ljubljana v ilegali*, str. 259.

¹⁰¹ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 247; Krivic, *Ljubljana v ilegali*, str. 259; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 416; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, VOS – II, Poročilo o grozodejstvih in zločinih v Ljubljani, str. 2.

¹⁰² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, VOS – II, Poročilo o grozodejstvih in zločinih v Ljubljani, str. 2; Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/105, Jakob Škraba, str. 1.

¹⁰³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, VOS – II, Poročilo o grozodejstvih in zločinih v Ljubljani, str. 3.

so domobranci pri zajetem partizanskemu kurirju našli letake, ki so zahtevali »*naj komandant Skalar, Boh in še nekateri drugi domobranci protikomunistični delavci takoj nehajo s preganjanjem partizanskih zaupnikov in terencev.*«¹⁰⁴ Zajetega kurirja so ubili.¹⁰⁵

Posamezne domobranske žrtve, ki jih deloma pripisujejo Fraklju, so nato sledile tudi v decembru in januarju.¹⁰⁶ Ko se je v začetku januarja 1944 uresničila želja po domobranci postojanki na Igu, ki bi preprečevala neposreden pritisk partizanskih enot na Ljubljano in njeno okolico,¹⁰⁷ so domobranci takoj »*deloma začeli s čiščenjem terencev, le žal ne v večjem obsegu. Domačini dobro vedo, da ne bo prej miru, dokler bodo komunistični terenci uživali kako potuho, pa naj bo to od katerekoli strani.*«¹⁰⁸ Domobranci so se na Barje umaknili že po petih dneh,¹⁰⁹ vseeno pa so v tem kratkem času »*odpeljali vso Javornikovo – komunistično družino /4 člane/ mati, sin in obe hčeri, zaprli Kovačico, ki jim je potem ušla v hribe, zato so jim pobrali troje živine.*«¹¹⁰ Že okoli božiča 1943 je bil v Kozlerjevi gošči ubit Jože Javornik, 65-letni gostilničar in mesar iz Iga, za kar naj bi bila odgovorna Frakljeva skupina.¹¹¹ Tudi kasneje so celi družini očitili, da je partizanska in v seznamu terencev zapisali: »*Javornik Marija, gostilničarka pekarija, mesarija št. 38, je ovajala fante, ki so sedaj pri domobrancih, partizanom, da so jih mobilizirali. Njene hčerke so bile na Igu glavne obveščevalke med badogljivci in komunisti.*«¹¹²

A Frakelj je bil, kot že omenjeno, 29. decembra disciplinsko kaznovan zaradi pisma proti svojemu nadrejenemu Nadrahu na 15 dni zapora,¹¹³ tako da naj do sredine januarja ne bi bil prisoten na Barju. Tako je vprašljiva njegova neposredna odgovornost za nekatere primere žrtev, se pa pri aretacijah omenjajo domobranci iz njegove skupine. Marija Keršmanc z Iga, ki so jo sredi januarja 1944 domobranci odpeljali z doma, je bila ubita kmalu zatem v bližini Škoflj jidč⁴. Nalog za aretacijo Keršmančeve je dal domobranec Stojc z Iga. Njena krivda je bila, da je imela tri brate pri partizanih.¹¹⁵ *Vesti* pa so že v začetku decembra 1943 zapisale o njenem

¹⁰⁴ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 11. 12. 1943, str. 1.

¹⁰⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 249.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 249 – 250; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090.

¹⁰⁷ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 10. 1. 1944, str. 1; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 240.

¹⁰⁸ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 12. 1. 1944, str. 4.

¹⁰⁹ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 15. 1. 1944, str. 1.

¹¹⁰ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti*, 17. 1. 1944, str. 1.

¹¹¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Vidmar Jakob Mokarjev – razgovor, 27. 8. 1979, str. 1, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-144, Ivana Brancelj, str. 2.

¹¹² ARS, SI AS 1877, t. e. 13, a. e. 89, seznam terencev – Ig, str. 1.

¹¹³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaupna naredba št. 14 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 29. 12. 1943; ARS, SI AS 1877, t. e. 1, a. e. 1, Zaupna naredba št. 14 poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, 29. 12. 1943.

¹¹⁴ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 250; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Keršmanc Vinko – razgovor, 23. 8. 1979, str. 1.

¹¹⁵ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Keršmanc Vinko – razgovor, 23. 8. 1979, str. 1.

možu: »Iz Iga se je umaknil terenski komunistični delavec Keršmanec, kovač na svoj dom v Bevke.«¹¹⁶

Tudi pri kasnejših žrtvah je zanimiva primerjava z domobranskimi seznamami partizanov, terencev in njihovih somišljenikov. Ugotovimo namreč, da mnoge žrtve niso bile vključene v sezname, ampak so bile z navedenimi sorodstveno povezane.

Frakelj, ki naj bi disciplinsko kazen prestal januarja 1944, je bil sicer takoj premeščen v drugo četo, a viri ga konec januarja 1944 ponovno postavljajo na Barje. 27. januarja 1944 je patrolja 21. čete v Vrbljenju, Tomišlju in Brestu aretirala deset žensk in enega moškega.¹¹⁸ Angela Kumše, edina preživela žrtev, je povedala, da jih je po aretaciji Frakelj zasliševal v postojanki na Barju, nato pa so jih pripadniki njegove skupine odpeljali proti Škofljici, na grad Lisičje. V bližnjem gozdu so vse razen nje ubili. Pred tem so jih tamkajšnji duhovniki spovedali, po njenem mnenju zato, da bi izvedeli za imena drugih terencev.¹¹⁹ Tokrat so viri Fraklja že povezovali s posebno »likvidatorsko« skupino.¹²⁰

Aretacije, uboji in deportacije so se nadaljevali tudi pomladi 1944. Žrtve so bile tako z Ižanske ceste in iz Črne vasi kot z Iga in iz okoliških vasi.¹²¹ Nekaj več ljudi je bilo aretiranih ob domobranski akciji v Iško in Iško vas februarja 1944, s katero so želeli pregledati teren in poloviti terence. Kot vodja akcije je bil naveden poročnik Frakelj.¹²² Sicer pa se je na Igu in v njegovi okolici nasilje povečalo po vzpostavitvi domobranske postojanke v začetku aprila. 7. aprila 1944 so se namreč začele domobranske enote pomikati od Turjaka proti Golemu in Škriljam, nato pa so zasedle Ig in Iško vas.¹²³ »Ko so prišli domobranci na Ig, je komandant Domobrancev sklical vse Ižance skupaj in jim naredil govor, ki je v živo zadel marsikaterega tolovajskega pristaša, da je povetil oči, ker se je čutil prizadetega. Nato so ljudi legitimirali in pobrali terence,« so zapisale *Vesti*.¹²⁴ Priče ob tem dogodku, na veliki petek aprila 1944, ponovno postavljajo Fraklja na Ig. Tudi če je bil takrat res že v 29. četi, je možno, da je z njo ob ofenzivi prišel na Ig. Domobranske enote so takoj ob prihodu na Ig aretirale večjo skupino ljudi. Zbrali so jih znotraj cerkve-

¹¹⁶ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 22, *Vesti* 1. 12. 1943, str. 1.

¹¹⁷ ARS, SI AS 1877, t. e. 13, a. e. 89, Občina Ig, str. 1–3, Seznam aktivnih partizanov in terencev, Ig, Seznam aktivnih partizanov in terencev, obč. Ig, str. 1, Seznam družin OF, obč. Ig, str. 1–2, Seznam komunistov bivajočih sedaj v Ljubljani iz obč. Ig, str. 1–2, Seznam terencev - Ig, str. 1–2, Terenci občina Ig, str. 1–2; ARS, SI AS 1877, t. e. 14, a. e. 96, Seznam terencev in partizanskih somišljenikov iz obč. Ig, str. 1–2, Seznam terencev in partizanskih somišljenikov iz obč. Tomišelj.

¹¹⁸ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 250; Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 19–21.

¹¹⁹ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zaslišanje priče Kumše Angele, 30. 7. 1946, str. 1–2, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-48, Angela Kumše, str. 2–3, Magnetofonski posnetek zaslišanja priče Angele Kumše, str. 6–11; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 346–358.

¹²⁰ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 19–21.

¹²¹ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 250–251; Krivic, *Ljubljana v ilegali*, str. 259; Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 24.

¹²² ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Dnevno poročilo, 8. 2. 1944; ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 23, *Vesti*, 8. 2. 1944, str. 4.

¹²³ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, *Vesti*, 11. 4. 1944, str. 2.

¹²⁴ Prav tam.

nega obzidja in nato skoraj v celoti poslali v internacijo v Nemčijo. Priče so se ob tem spominjale Frakljevega govora, v katerem je grozil zbranim vaščanom in bral imena aretiranih s seznama aktivistov in simpatizerjev OF.¹²⁵ Kmalu za tem, 10. aprila, so po mučenju v Kozlerjevi gošči ustrelili učiteljico iz Iške vasi. Približno v istem času je padlo še nekaj posamičnih žrtev.¹²⁶

Zadnji večji val nasilja v teh krajih je bil od 19. aprila do 1. maja 1944. Tokrat pa se je že omenjala Črna roka, predvsem v povezavi z zadnjimi krutimi poboji v Kozlerjevi gošči.¹²⁷ Toda pogledjmo si sosledje dogodkov, ki se pojavljajo v virih. 19. aprila 1944 so domobranci aretirali štiri člane družine Pucihar z Iga, tri ženske so poslali v zapor v Ljubljano in od tam v internacijo v Nemčijo, 14-letnega fanta pa mučili in 1. maja ubili v Kozlerjevi gošči.¹²⁸ O aretaciji so *Vesti* poročale, da se je zgodila ob partizanskem napadu na Ig, ter zapisale: »*Nadalje se je izvedelo, da je Puciharjev, po domače Zgončkov, star 13–14 let, imel ob prihodu partizanov seznam Ižancev, katere je treba likvidirati. Na seznamu je bilo okrog 100 ljudi. Toda partizani niso imeli časa, da bi to izvedli. Vzeli so Anzeljc Antona in njegovo hčer. Hoteli so jih dopeljati, toda Puciharjeva je prosila, naj ju izpustijo, češ: 'Če boste vi vzeli ta dva, bodo Domobranci nas vse odpeljali.' Ker je ta družina partizanska, so ju na njeno prošnjo izpustili.*»¹²⁹ Toda Puciharjevi so bili aretirani pred partizanskim napadom na Ig. Domobranci so res zapustili Ig 19. aprila, da bi se udeležili prisege v Ljubljani, kot je poročala ta številka *Vesti*.¹³⁰ Toda predhodna izdaja *Vesti* je poročala, da naj bi preostale enote na Igu partizani napadli šele 21. aprila, zaradi česar so se morali umakniti na Barje.¹³¹ Takoj je sledil domobranski protinapad. Udarni bataljon iz Ljubljane je brez večjih bojov zasedel Ig »in pričel čistiti okolico.«¹³² Po ponovnem zavzetju Iga so domobranci aretirali 12 oseb z Iga in iz Iške vasi, nekateri so bili aktivisti, drugi iz tako imenovanih partizanskih družin, ter jih najprej zaprli na Igu, v Minatijski hiši, kjer so imeli domobranci tudi nekaj pisarn, spodaj pa hlev za konje.¹³³ »*Sama nisem videla, kako so koncem aprila vozili v Minatijsko hišo ljudi iz okoliških vasi, čez dan sem namreč delala na polju, vhod v postojanko pa je bil z druge strani tako, da ga nisem imela na očeh. Spominjam pa se dobro, da so bile žrtve iz Kozlarjeve gošče nekaj dni, zdi se mi da prav 7 dni, zaprte v Minatijski hiši, nad magacinom. Domobranci so v kuhinji zaprli okno z deskami,*

¹²⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 251–252; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Marija Terček – razgovor, 25. 9. 1979, str. 2, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-31, Černe Pavla, str. 1, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-30, Perme Ana, str. 1.

¹²⁶ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 252.

¹²⁷ Prav tam, str. 251; ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, *Vesti*, 22. 5. 1944, str. 7.

¹²⁸ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 252–253; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090. Vse izjave prič navajajo, da so najhuje mučili prav njega.

¹²⁹ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, *Vesti* 24. 4. 1944, str. 2.

¹³⁰ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, *Vesti* 24. 4. 1944, str. 1.

¹³¹ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, *Vesti*, 22. 4. 1944, str. 1.

¹³² ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, *Vesti*, 1. 5. 1944, str. 1.

¹³³ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zaslišanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-32, Žorž Anica, str. 1.

*vendar je bilo med njimi nekaj rež, tako da sem lahko videla, kdo je zaprt, » se je spominjala nekdanja služkinja pri Minatiju.*¹³⁴

Nadaljnja usoda aretiranih je bila kruta. Odpeljali so jih na Barje, po pretepanju in mučenju pa so vse razen treh ubili v Kozlerjevi gošči 1. maja, skupaj s Puciharjevim fantom, ki so ga imeli zaprtega ves ta čas.¹³⁵ To je bila zadnja večja skupina žrtev, ki se pripisuje Fraklju in njegovi skupini.¹³⁶ Frakelj sam naj bi bil takrat po ohranjenih virih v 29. četi v Velikih Laščah, zagotovo pa so v teh krajih do junija ostali nekateri drugi pripadniki njegove skupine, ki so služili v 21. četi. Tri tedne kasneje, v času, ko naj bi svojci prekopalili to skupino žrtev,¹³⁷ se je v *Vesteh* pojavila novica, v kateri je odgovornost za dogodek pripisan Črni roki: »*V zadnjih dneh so neznanci takozvana črna roka pobila naslednje terence v okolici Iga: Šuštaršič Jože iz Iška, Japelj Uršula, Iška vas, Čebular Elizabeta, Ig, Ponikvar Alojzij, Staje, Perme Marija, Staje, Rupert, posestnik iz Iške vasi, Pirc Martin, posestnik, Matena, Pucihar Anton, ml. Ig,*¹³⁸ *Furlan Ivan, Matena.*«¹³⁹

Zanimivo je, da se začnejo v prvi polovici leta 1944, ko se je v Ljubljanski pokrajini povečevalo tudi domobransko nasilje,¹⁴⁰ v *Vesteh* pojavljati novice o skrivnostni Črni roki, ki napada ter pobija partizane, terence in njihove simpatizerje.¹⁴¹ Razumemo jih lahko tudi kot poskus distanciranja od navedenih dogodkov. V primeru opisanih žrtev z Iga in okolice namreč vidimo, da so jih aretirale domobranske enote, nato pa naj bi jih skrivnostno ubila »neznana« Črna roka. Prav tako se že naslednji dan po objavi novice o Črni roki pojavi daljši prispevek o nevarnosti terencev in njihovi organiziranosti. Zapisali so: »*Za terence so porabili najrazličnejše ljudi. Prav jim je prišla vsaka stara ženska, ki hodi vsak dan k maši in jim s to potjo prenašala pošto. Prav jim je prišel bolnik, pri katerem so se shajali ljudje in jim je bolnik dajal navodila in širil med njimi propagando. Prav jim je prišla nedorastla mladina, ki se je navduševala za junaške podvige. [...] Nekateri terenci so bili postavljeni zato, da vzdržujejo zvezo z okupatorjem. Ti so imeli nalogo poizvedovati za vsako premikanje vojaštva in za vsako akcijo. Na drugi strani pa so isti imeli nalogo posredovati za ujete partizane. Drugi so služili partizanom s tem, da so izdajali svoje sovaščane, ki so jih sledili pri vsakem njihovem koraku*

¹³⁴ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-22, Škulj Angela, str. 1.

¹³⁵ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 251–253; Šnuderl, *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*, str. 24; Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 410–414; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Uradni zaznamek, Marija Terček – razgovor, 25. 9. 1979, str. 2, Uradni zaznamek, Černe Pavla – razgovor, 13. 11. 1979, str. 1–2, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-30, Perme Ana, str. 2, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-32, Žorž Anica, str. 1, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/54, Komino Silva, str. 1.

¹³⁶ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 253–254.

¹³⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/9, Čebular Franc, str. 1–2.

¹³⁸ Dejansko je šlo za Pucihar Ivana, ubit je bil na svoj 15. rojstni dan.

¹³⁹ ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 22. 5. 1944, str. 7.

¹⁴⁰ Deželak Barič, Posledice vojnega nasilja, str. 32–33.

¹⁴¹ ARS, SI AS 1912, t. e. 7, a. e. 24, Vesti 23. 3. 1944, str. 8, Vesti 3. 4. 1944, str. 3a; ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti 16. 5. 1944, str. 3; Vesti 22. 5. 1944, str. 7.

in jih lovili za vsako njihovo besedo. Ti so tudi dajali navodila, komu je treba izropati in koga je treba likvidirati. [...] Posebno grda je vloga terencev v zadnjem času. Kamorkoli pride domobranska posadka, se morajo terenci napraviti čimbolj nedolžne in se čimbolj približati domobranskim ofi cirjem. Poleg tega pa se je že v dveh primerih pokazalo, da pri napadu na domobranske postojanke igrajo važno vlogo terenci. Terenci so na Igu ob priliki napada vpadli domobrancem v hrbet in prav tako so terenci v Trebnjem napravili zmedo v notranjosti postojanke. Zato je treba s terenci računati kot z najbolj nevarnimi elementi v partizanstvu. [...] Ker se komunisti preobrniti ne morejo, zato se mora z njimi tudi tako postopati. Na vsak način je potrebno, da se onemogoči njihovo delovanje.»¹⁴² Ob tem so izpostavili tudi Elizabeto Čebular¹⁴³ z Iga: »V zadnjem napadu na Ig je skrivala v svoji hiši komuniste, da so ponoči napravili zmedo in poklali ter pobili na Igu 6 domobrancev. Sama je na zunaj živela pod geslom: 'Jaz sem za vse' in tako krila svoje terenstvo, kakor so dobili naloge od svojih okrožnih terenskih funkcionarjev tudi drugi terenci. Iz primera Čebularjeve je razvidno, da terenci in terenke vršijo posel, pri katerem pridejo na dan najhujša grozodejstva.«¹⁴⁴

Zakaj so se v *Vesteh* odločili, da izpostavijo Puciharjevega fanta, ki je bil pravzaprav še otrok, in starejšo ženico Čebularjevo? Ali so s tem želeli opravičiti postopanje ob najbolj nedolžnih žrtvah? Ali so pri obeh načrtno navedli napačna osebna imena? Vsekakor zapis o nevarnosti terencev kaže, v kom so domobranci videli glavno oviro in kakšna so bila njihova navodila za postopanje z njimi. Nasprotnika je bilo treba razčlovečiti, za kar je poskrbela propaganda.

Za konec

Ohranjeni dokumenti o Črni roki pravzaprav ne povedo veliko o njenem delovanju, organizaciji in vodenju. Literatura, ki sicer opisuje kruto obračunavanje z žrtvami, pa je nastala v ideološko napetem ozračju in jo je treba obravnavati v tem kontekstu. Podobno velja za Frakljev primer. Po vojni so ga demonizirale tako oblasti, ki so pri tem skoraj »pozabile« na njegove najtesnejše soborce, kot tudi posamezniki iz protirevolucionarnega tabora.¹⁴⁵ S tem se je žal naredila škoda pri ugotavljanju resnične odgovornosti za zločine, tako njegove, njegovih soborcev kot domobranskega vodstva. To je ugotavljal že Gestrin, ko je opisoval obračunavanje s terenci kot načrten del boja proti OF. Frakelj naj bi pri tem izkazal le dodatno krutost.¹⁴⁶

¹⁴² ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 23. 5. 1944, str. 3–4.

¹⁴³ Vir tudi njo napačno imenuje, dejansko je šlo za Frančiško Čebular.

¹⁴⁴ ARS, SI AS 1912, t. e. 8, a. e. 25, Vesti, 23. 5. 1944, str. 6.

¹⁴⁵ Lovro Hacin je na primer v zaslišanju povedal, da naj bi Fraklja želeli celo povzdigniti na njegovo mesto. Milko Vizjak pa je na sojenju povedal, da naj bi bil Frakelj disciplinsko kaznovan tudi zato, ker trupel v Kozlerjevi gošči ni ustrezno pokopal. Pri nizki kazni naj bi mu pomagal dr. Črni, tudi sam udeležen pri Črni roki. Gl. AS 1931, t. e. 541, a. e. VII - 5, Zapisnik, str. 83–84; *Proces proti vojnim zločincem*, str. 123–124.

¹⁴⁶ Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 247.

O Fraklju in njegovi skupini ter povezavah s Črno roko je ohranjenih malo dokumentov iz časa druge svetovne vojne. Večina je nastala v času po vojni, predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih, ko je Jugoslavija proti Fraklju začela kazenski postopek. Toda tudi iz njih se da izluščiti vsaj nekaj o ozadju delovanja te skupine ter preko nje razumeti delovanje Črne roke. Slika dogajanja sicer vsebuje še veliko neznank in odprtih vprašanj. Kako je mogoče, da je Frakelj kljub premostitvam na Barju ostal do marca oziroma aprila 1944 ter se angažiral pri preganjanju terencev in simpatizerjev OF? Kaj je bil dejanski vzrok za premestitve, kruto obračunavanje z žrtvami ali njegova nedisciplina? Kaj je bil tisti jeziček na tehtnici, da so ga dokončno premestili drugam? Kakšne so dejanske Frakljeve povezave s Črno roko ali se je ta zgodba razvila v povojnem času v povezavi z izredno krutostjo zločinov in skrivnostno skupino, ki jih je izvajala? Prispevek se tudi ne dotika vloge duhovščine pri delovanju Frakljeve skupine, saj za to obstaja premalo dokazov in še ti so večinoma posredni.¹⁴⁷

A vseeno so nekatera dejstva jasna: (1) Žrtve so bile aretirane s strani rednih domobranskih enot, nato prepeljane v postojanko na Barje, kjer je Frakljeva skupina nadaljevala zasliševanja in mučenje izbranih žrtev, potem pa »na skrivaj« obračunavala z njimi. Na Barju naj bi po izjavah prič ločeno delovala postojanka in Frakljev »štab«. Kljub temu so na postojanki svojcem pogosto prikrivali resnične podatke o usodi žrtev. Prav tako je bila že prva skupina žrtev deležna ekshumacije, kar pomeni, da so za dogodek nadrejeni morali vedeti. Frakelj je bil domobranski častnik, kratek čas poveljnik čete, nato vodnik, znotraj domobranstva pa je imel določene povezave. O zločinih se je kmalu začelo govoriti tudi med ljudmi, med domobranci in policisti na Barju ter znotraj narodnoosvobodilnega gibanja. (2) Fraklja so z začetkom leta 1944, po prestani disciplinski kazni, začeli premeščati v druge postojanke, a do marca oziroma aprila 1944 se je vedno znova znašel v vaseh vzhodnega Ljubljanskega barja. Ali je bil na Barju vse do 1. maja, ko se mu pripisujejo zadnji poboji v Kozlerjevi gošči, iz ohranjenih dokumentov ne moremo zaključiti. V skladu s tem lahko nekatere zločine datumsko povežemo z njim, druge pa po njegovih premestitvah bolj verjetno s posamezniki iz njegove skupine, ki so služili v 21. četi. Slednja je ostala v teh krajih do junija 1944. (3) Delovanje Fraklja in njegove skupine lahko postavimo v kontekst smernic protipartizanskega boja. Hkrati vidimo, da spadajo v podoben časovni okvir kot dogodki na Sv. Urhu. Za protirevolucionarni tabor je komunizem predstavljal vsesplošno grožnjo, ideološko, fi zično in politično, zato je bil prepričan, da je

¹⁴⁷ *Ljudska pravica* je v članku takoj po koncu vojne s Frakljem povezala izžanskega župnika Janeza Klemenčiča, toda iz tega se ne da razbrati, ali je šlo za ideološko podporo ali za konkretno sodelovanje. Na Barju naj bi po izjavah prič v Frakljev štab hodili tomišeljki župnik Jože Murn ter patri iz župnišča v Črni vasi, kar je sicer povedna informacija, a zopet ne konkretizira dejanskega sodelovanja. Gestrin pa navaja, da so imeli domači župniki pri organizaciji protipartizanskih sil pomembno vlogo. Gl. S. Š., Franc Frakelj – strah in trepet, str. 6; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80-25, Grebenc Anton, str. 3–4; Zapisnik o zasliševanju priče, opr. št. I Kpr 186/80/108, Rajko Škafar, str. 1; Gestrin, *Svet pod Krimom*, str. 187.

njegova dolžnost boriti se proti komunizmu z vsemi razpoložljivimi sredstvi.¹⁴⁸ Pri tem je obračunavanje s terenci igralo pomembno vlogo.¹⁴⁹ (4) Ali so bile vse žrtve res terenci in aktivisti OF? Njihova struktura kaže, da so bili to tudi civilisti, sorodniki partizanov ali tisti, za katere so le sumili, da jim pomagajo.¹⁵⁰ Med njimi so bile tudi najranljivejše skupine, to so ženske, otroci in starejši. Aretacije so pogosto sovpadale s širitvijo ozemlja, ki je bilo pod nadzorom domobrancev, ali s predhodnimi napadi partizanskih enot, iz česar lahko sklepamo, da je šlo pri njih za protiukrepe, zastraševanje ali maščevanje. (5) Skrivnostna Črna roka, ki se je pojavila ob najbolj krutih ubojih, je prav tako skrivnostno izginila. Frakljevo delovanje s to organizacijo neposredno povezujejo le posamezni viri, medtem ko drugi sicer govorijo o posebni enoti, ki je izvajala mučenja in uboje, a skoraj izključno v okviru domobranskih enot. Dokumenti in priče tudi ne navajajo, da bi uporabljal simbole Črne roke, po vojni pa se je zanj uveljavilo ime črnorocek. Iz opisanega sosledja dogodkov in delovanja Frakljeve skupine se zdi, da je bila Črna roka le pretveza za najbolj kruto obračunavanje z domnevnimi ali resničnimi terenci, ki so ga izvajali pripadniki rednih domobranskih enot s posebnimi nalogami. Po 1. maju 1944, ko so domobranci dokončno utrdili svoj nadzor nad tem območjem, so se skrivnostni umori na Barju postopoma končali. Avgusta 1944 so sicer odkrili še trupla treh moških,¹⁵¹ ki so bila že v razpadajočem stanju, in jih prekopali v Ljubljano.¹⁵²

Vse to nam kaže, da Frakljevega delovanja ne moremo opredeliti kot eksč⁵³. Verjetno pa je, da so k izredni krutosti, ki so jo on in pripadniki njegove skupine izkazali do svojih žrtev, pripomogle tudi njihove osebnostne značilnosti. V dodaten razmislek nam lahko služi še zanimiva izjava Janeza Rusa, ki se kar predobro sklada z opisanim načinom delovanja Frakljeve skupine. Rus je bil domobranec, ki se je skrival dolgih 33 let po vojni. Služil je v Križevem bataljonu, pri domobrancih pa ostal do novembra 1944, ko se je ponesrečil. V času služenja so domobranci ubili deklet, s katerim se je sam dobro razumel, a so jo sumili, da dela za partizane. O tem je med drugim povedal: »*Take in podobne likvidacije ljudi je izvrševala posebna desetina Črne roke, ki je bila v vsakem bataljonu, tako je bila tudi v Križevem bataljonu.*«¹⁵⁵ Po opisu drugih primerov likvidacij je še dodal: »*Drugih primerov*

¹⁴⁸ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, str. 369–371; Škerbec, *Krivda rdeče fronte*, str. 31–38.

¹⁴⁹ Mlakar, *Krogi nasilja*, str. 26.

¹⁵⁰ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090; Sajovic, *Priče podoživljajo strahote*, str. 12.

¹⁵¹ ARS, SI AS 1900, t. e. 1, a. e. 26, *Prijava*, 4. 8. 1944.

¹⁵² ARS, SI AS 1900, t. e. 1, a. e. 26, *Uradna zabeležba*, 16. 8. 1944, *Poročilo*, 16. 8. 1944, *Zapisnik*, 16. 8. 1944.

¹⁵³ Prim. tudi z Repe, *Črna roka*, str. 24.

¹⁵⁴ Od posameznikov iz Frakljeve skupine je bil največkrat omenjen Jože Grum, za katerega so rekli, da je bil celo »*malo fanatika*«. Med najzavzetejšimi člani so se omenjali še Jakob Modic, Martin Oblak in Franc Stojc. Gl. ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, *Zapisnik o zaslišanju priče*, opr. št. I Kpr 186/80/55, Perme Ivan, str. 1, *Uredništvu Nedeljskega Ljubljana – Kopitarjeva*, 1. 5. 1980, str. 3, *Zapisnik o zaslišanju priče*, opr. št. I Kpr 186/80-36, Vidmar Jakob, str. 1, *Zapisnik o zaslišanju priče*, opr. št. I Kpr 186/80-44, Švigelj Stanislav, str. 2, *Frakelj Franc – odstop podatkov*, 4. 5. 1979, str. 2–3.

¹⁵⁵ Rus Janez – *zapis o izjavi*, str. 3.

glede zverinskih ubojev in samovolje nisem opazil, bilo je pa tega več, največ pa so delali iz maščevanja in sovraštva drug do drugega.«¹⁵⁶

Frakelj je umrl v Kanadi leta 1985. Za medvojne zločine ni bil nikoli kaznovan ali obsojen.¹⁵⁷ Kot smo videli, ni deloval sam, vendar odgovornost soborcev iz njegove skupine pri zločinih na Barju nikoli ni bila problematizirana na tak način, kot njegova.¹⁵⁸

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

ARS, SI AS 1877, Slovensko domobranstvo, 1943–1945.

ARS, SI AS 1887, Zbirka narodnoosvobodilnega tiska, 1941–1945.

ARS, SI AS 1900, Zbirka sodnih spisov o Črni roki, 1944–1945.

ARS, SI AS 1912, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Informacijski oddenek, 1943–1945.

ARS, SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004.

Časopisni viri

Ivanc, Stane: Domobranec je bil »kaznovan«, ker je površno pokopaval žrtve«. *Delo* XXII, 5. 4. 1980, št. 81, str. 10.

Pahor, Drago: Naša rojaka – mučeniški žrtvi domobranske »Črne roke« na Barju. *Primorski dnevnik* XXXIV, 31. 12. 1978, št. 307, str. 23, 25.

Repe, Božo: Črna roka, Iz zgodovinskega spomina izbrisana morilska organizacija slovenskega domobranstva. *Mladina*, 1. 9. 2017, št. 35, str. 18–22, 24.

Saje, Franček: V vrhovih belogardističnega narodnega izdajstva, 2. nadaljevanje. *Delo, Za konec tedna* XI, 27. 9. 1969, št. 265, str. 21.

Sajovic, B.: Priče podoživljajo strahote številnih Frakljevih zločinov. *Delo* XXII, 2. 7. 1980, št. 154, str. 12.

S. Š., Franc Frakelj – strah in trepet vsega Barja. *Ljudska pravica* VI, 22. 7. 1945, št. 77, str. 6.

Spletni viri

Rus Janez – zapis o izjavi, 5. 1. 1978. »Čas mojega skrivanja je bil zelo dolg ...«, GOV.SI.

Dostopno: <https://www.gov.si/novice/2020-02-01-cas-mojega-skrivanja-je-bil-zelo-dolg/> (pridobljeno 2. 10. 2020).

Literatura

Deželak Barič, Vida: Posledice vojnega nasilja, smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 11–46.

¹⁵⁶ Prav tam.

¹⁵⁷ ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Franc Frakelj – podatki, 2. 4. 1985.

¹⁵⁸ Vidic piše, da je več kot polovica padla v vojni, nekateri naj bi bili po vojni obsojeni na smrt, drugim je uspelo pobegniti v tujino. Po podatkih Zveze združenj borcev je bila večina v emigraciji. Gl. Vidic, *Po sledovih črne roke*, str. 397; ARS, SI AS 1931, t. e. 1090, Frakelj Franc – odstop podatkov, 4. 5. 1979, str. 2–3.

- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 3, avgust 1942 – oktober 1942* (ur. Tone Ferenc idr.). Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1966.
- Ferenc, Tone: *Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 29, 1981, št. 2, str. 183–228.
- Gestrin, Ferdo: *Svet pod Krimom, druga, prenovljena izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Gradivo za kroniko NOB Ljubljana Vič – Rudnik*. Ljubljana: Občinski odbor Zveze združenj borcev NOV Ljubljana Vič – Rudnik, 1979.
- Griesser Pečar, Tamara: *Cerkev na zatožni klopi, Sodni procesi, administrativne kazni, Posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.
- Griesser Pečar, Tamara: *Ciril Žebot in Akademski klub Straža. Usode Slovencev v vrtincu 20. stoletja* (ur. Tamara Griesser Pečar in Jelka Piškurić). Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2019, str. 63–114.
- Griesser Pečar, Tamara: *Razdvojeni narod, Slovenija 1941–1945, okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 2007.
- Hančič, Damjan: *Revolucionarno nasilje v Ljubljani, 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2015.
- Kos, France: *Črna roka, slovenski gestapovci*. Odsek za informacije in propagando pri Predsedstvu SNOS, 1944.
- Kranjc, Gregor: *Hoja s hudičem, Okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941–1945*. Mengeš: Ciceron, 2014.
- Krivic, Vladimir, gl. ur: *Ljubljana v ilegali, IV, Do zloma okupatorjev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Križnar, Ivan: *Črna roka. Enciklopedija Slovenije, 2. zvezek* (gl. ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 160.
- Mlakar, Boris: *Delovanje stražarjev med drugo svetovno vojno. Ehrlichov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2002, str. 257–278.
- Mlakar, Boris: *Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih 1914–1945. Žrtve vojne in revolucije, zbornik* (ur. Janvit Golob). Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005, str. 22–28.
- Mlakar, Boris: *Slovensko domobranstvo, 1943–1945, Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Mlakar, Boris: *Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora v Ljubljanski pokrajini. Slovenska novejša zgodovina, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 656–661.
- Mlakar, Boris: *Zaostritev propagandne vojne. Slovenska novejša zgodovina, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 740–742.
- Mlakar, Boris: *Zaostrovanje odnosov med slovenskima političnima taboroma. Slovenska novejša zgodovina, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del* (ur. Jasna Fischer idr.). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 629–631.
- Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Ravnika - Podbevšek, Štefani: *Sv. Urh, kronika dogodkov iz narodnoosvobodilne vojne*. Ljubljana: Zavod Borec, 1966.
- Saje, Franček: *Belogardizem, druga, dopolnjena izdaja*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1952.
- Škerbec, Matija: *Krivda rdeče fronte, I. del*. Cleveland: samozaložba, 1954.

Šnuderl, Makso: *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*. Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, 1944.

Tominšek Čehulić, Tadeja: Usmrčeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč 1945–1952. *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. Nevenka Troha). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 289–323.

Vidic, Jože: *Po sledovih črne roke, dokumentarno-reportažni zapis*. Ljubljana: Borec, 1975.

Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

S U M M A R Y

Towards Understanding the Organization and Operation of the Black Hand: The Case of Franc Frakelj

Jelka Piškurić

The article aims to highlight the operation of the Black Hand by way of example of Franc Frakelj and his group that operated in the eastern part of the Ljubljana Marshes. On the basis of sources and bibliography published thus far, the author presents the understanding of the Black Hand, a controversial organization that secretly settled the score with members and sympathisers of the Liberation Front during World War II. In some instances victims were murdered in their homes or taken away and tortured before they were killed, in others they were taken to internment in Germany. Little is known about its organization and leadership and contradicting data is found in sources and bibliography.

In the further course of the article attention is paid to Frakelj, whom the author presents on the basis of extensive archival sources. Unfortunately, few documents from the period of World War II are preserved; the bulk of them were produced in the post-war period, mostly in the 1970s and 80s, when Yugoslavia initiated criminal proceedings against him. The article presents briefly Frakelj's journey from the beginning of World War II and his operation in village guards, focusing on his operation in the Home Guard troops in the Ljubljana Marshes between November 1943 and the spring of 1944. In November 1943, Frakelj became the commander of the 21st Company in the Ljubljana Marshes or in Črna Vas. The said company controlled the eastern part of the Ljubljana Marshes. He lost his position as a commander in early December, when he was replaced by Jožef Nadrah, and Frakelj remained the company sergeant. He was sentenced to 15 days in prison due to a letter addressed to his superior in late December. Despite having been transferred to other troops in January 1944, he can be seen repeatedly around the Ljubljana Marshes up to the spring of 1944. Sources place him there at least up to the end of March, eyewitnesses even in April.

After his arrival in the post in the Ljubljana Marshes, Frakelj – who is known under the pseudonym of Peter Skalar as well – gathered a special group, whose core consisted of his fellow combatants from the former village guard in Tomišelj and that was believed to have tortured and killed a large number of victims and engaged in deportations to Germany and looting between November 1943 and May 1944. A few sources associate the operation of this group with the Black Hand. The bulk of victims were killed in Kozlerjeva Gošča. The last mass killing ascribed to Frakelj and his group is thought to have been perpetrated on 1 May 1944.

Based on the sequence of events, the author demonstrates that the victims were arrested by the regular Home Guard troops, taken to the post in the Ljubljana Marshes, where Frakelj's group continued with the interrogation and torture of selected victims and settled the score with them in secret. Witnesses maintain that the post and Frakelj's "headquarters" operated separately in the Ljubljana Marshes; however, the superiors must have known about the events and rumors began to spread among people, policemen and within the national liberation movement. Owing to Frakelj's transfers, only a few crimes can be associated with him with certainty, while others were likely committed by individuals from his group, who served in the 21st Company that stayed in the area up to June 1944.

Frakelj's operation and that of his group can be placed in the context of guidelines of the counter-partisan struggle. Settling the score with field operatives played an important role in it. However, the structure of victims indicates that these were not only field operatives because victims included also civilians, mostly relatives of partisans or people that were suspected to assist them. These were often members of the most vulnerable groups, women, children and the elderly. Victims' arrests coincided with the expansion of the territory controlled by the Home Guard or with attacks launched by partisan troops, which leads to the conclusion that these acts were countermeasures, intimidation or retaliation. Frakelj's operation with the Black Hand is brought in connection by a few specific sources, while others mention a special unit that tortured and killed victims but almost exclusively in the scope of the Home Guard troops. On the basis of the described sequence of events it can be concluded that – at least as far as the operation of Frakelj's group is concerned – the Black Hand was merely a pretence for settling scores with putative or actual field operatives that was carried out by members of the regular Home Guard troops with special tasks.

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 1-2 (165) | str. 1–279